

Osynlig fiende krossade nästan hälften av Europas befolkning

■ Året var 1348. Digerdöden härjade, den största katastrof som dittills drabbat Europa. Agnolo di Tura, krönikör i italienska Siena, berättar att endast en av åtta sienesare var i livet när digerdöden lämnade staden. Agnolo drabbades själv på hårdast tänkbara vis. Han skriver, med en sorg som känns lika förfärande idag som den måste ha gjort på 1300-talet:

»Och jag, Agnolo di Tura, begravde mina fem små barn med egna händer...«

Den olycklige Agnolo var långt ifrån den ende krönikör som beskrev digerdödens härjningar. Det finns många liknande skildringar i behåll från stora delar av både kristenhetens och islams värld. Detta gör digerdöden så fascinerande att studera. Epidemin, eller snarare pandemin, drabbade ett historiskt samhälle med väl utvecklad skriftlig kultur. Det är den första stora farsot som blev grundligt skildrad, i stor detalj, av mängder av sismellan oberoende ögonvittnen. Det dröjde inte länge förrän krönikörer, läkare, magistrar, kungar och munkar grep till fjäderpennan och fäste sin ångest på pränt. Det är vi tacksamma för.

Digerdödens ursprung är höljt i dunkel; vi vet inte i vilket område den skördade sitt första offer, men en god gissning är Kina. En mängd krönikörer påstår att pesten föregicks av naturkatastrofer i öster. Tack vare kinesiska källor vet vi att rubbningar av den ekologiska balansen verkligen ägde rum under decennierna före 1300-talets mitt. Det är tänkbart att översvämningar och jordbävningar i Asien förstörde gnegarpopulationers hem och drev dem på flykt. Detta kan ha medverkat till att pestbakterierna spred sig till rättor, varefter epizootier – farsoter bland djur – utvecklades till epidemier bland människor.

Pesten sökte sig mot väster via Sidenvägens oaser. År 1347 nådde den fram till Krimhalvön, där genuesiska köpmän idkade handel i den rika staden Kaffa (nuvarande Feodosija). Genuesarna på Krim blev de första kända romersk-katolska offren för digerdöden. Över Svar-

ta havet och Medelhavet spred sig pesten vidare med köpmännen och deras infekterade rättor. Först drabbades Konstantinopel, där fartygen lade till efter seglaten över Svarta havet. Därefter kom turerna till andra hamnstäder, som Messina på Sicilien, Alexandria i Egypten, Genua i Italien och Marseille i Frankrike, varifrån pesten spred sig till inlandet. Under hela 1349 och in på 1350 härjade farsoten på Pyreneiska halvön. På sensommaren 1348 hade digerdöden tagit sig ända upp till brittiska öarna. Samtidigt slog den till mot alpländerna och Tyskland.

Våra första säkra belegg för digerdöden i Norge stammar från år 1349. Samma år kom pesten till Danmark, där den härjade som värst under sommaren 1350. Svenskarna torde ha drabbats något senare än danskarna, men även i Sverige framstår 1350 som det stora peståret. År 1351 ebbade den sydligaste pestvågen ut i Yemen på Arabiska halvön, och året därpå drabbades Ryssland som sista land i norr.

Dödligheten i virulent pest är i genomsnitt ca 80 procent, såvida antibiotika inte sätts in. Denna dödssiffra framfördes redan av en observant krönikör år 1348. I de fall vi har pålitliga siffror på hur många av en viss regions invånare som dog i samband med en pestepidemi hamnar maximisiffrorna på mellan 50 och 60 procent, både i städer och på landsbygd. Undersökningar av vitt skilda delar av Europa – bl a Navarra, Languedoc, Provence, England och Norge – pekar åt detta håll.

Med tanke på att vissa delar av kontinenten kan lindrigare undan ligger den genomsnittliga dödssiffran för Europa något lägre än dessa uppskattningar ger vid handen. Om Europa under första hälften av 1300-talet hade omkring 80 miljoner invånare, och om digerdöden skördade mellan en tredjedel och hälften av världsdelen befolkning, innebär det att mellan 26 och 40 miljoner dog. Offren var emellertid ojämnt utspridda över kontinenten. Det var inte ovanligt att befolkningen i ett västeuropeiskt område sjönk med över 60 procent till följd av de

upprepade epidemierna under andra hälften av 1300-talet.

Smaka på dessa siffror. Mellan en tredjedel och hälften av Europas befolkning krossades på några få år av en osynlig fiende. En fråga som alla överlevande ställde sig var förstas varför detta skedde, hur det var möjligt att så många dog på så kort tid. Det gick inte att bara hänvisa till ödet eller till astrologiska konstellationer – det sistnämnda var för övrigt populärt bland dåtida intellektuella. Vanliga människor önskade en förklaring som de kunde begripa.

En man som inte väjde för problemet var engelsmannen Thomas Brinton, biskop av Rochester. År 1375 förklarade han för sina åhörare hur det kunde komma sig att även dygdiga människor, som alls icke hade hemfallit åt fäfångligheter eller syndiga utsvävningar, sveptes bort av pesten.

Förvisso skördade pesten många oskyldiga liv, medgav biskop Thomas. Emellertid, hävdade han med emfas, var dem i själva verket Döden till stort gagn. Ty om de oskyldiga offren hade fått leva skulle de haft åtskilliga år framför sig, under vilka Frestaren skulle ha lett in dem på farliga vägar. Då pesten skördade de små barnen i förtid frälstes de automatiskt från evig fördömelse i Gehennas eld.

En betydligt vanligare taktik var att tolka farsoten inte som en välsignelse utan som Guds straff för människans alla synder. Denna attityd märker vi tydligt i källor från vårt eget land. Kung Magnus Eriksson påpekade i ett brev till invånarna i Linköpings biskopsdöme att »Gud för människornas synders skull har en stor plåga allmänligen kastat på världen«. Norrmännen har redan drabbats, och nu står svenskarna i tur.

Heliga Birgitta var mer konkret. I en uppenbarelse förmedlad via jungfru Maria säger hon sålunda till Sveriges folk: »För tre synders skull kom plågan över riket, nämligen för högmod, omättlighets och vinningslystnads skull.« Framför allt, hävdade Birgitta, var det de svenska kvinnornas fel. Den svenska

I målningen »Dödens triumf« från ca 1566 (här en detalj) skildrar Pieter Bruegel d ä digerdödens härjningar.

flickan är ej tillräckligt ärbar! Kvinnorna låter sina kroppar »framträda större och ståtligare än Gud skapat dem«, och de har »av högfärd och fåfänga« klätt sig i pråliga kläder i stället för att hålla sig till »fäderneslandets gamla lovvärda seder«. Pesten är straffet.

Många människor var emellertid av den åsikten att Gud Fader överhuvudtaget inte var inblandad i digerdödens elände. Ondskan hade framkallats av Satans jordiska hantlangare, främst av judarna. Från Tyskland till Spanien förekom pogromer i vilka hela judiska stadsbefolkningar stängdes in i synagogor eller kastades ned i gropar och brändes till döds. Flera ögonvittnen har redogjort för följelserna. Kaniken Heinrich von Diesenhoven skildrar hur några judar ibland ännu levde när lågorna falnade: halvdöda människor som desperat försökte kravla sig ut genom de förkolnade rester-

na av sina trosbröder och -systrar. Han förklarar stolt att det tack och lov fanns starka och ståndaktiga kristna runt bälten, och dessa »grep åt sig påkar och stenar och bankade sönder hjärnorna på dem som försökte krypa ut ur bålet, och på detta sätt tvingade de dem som försökte undfly elden att nedstiga i helvetet«.

Men fanns det inga botemedel? Kunde man verkligen inte stoppa farsoten? Vad sade läkarna? Svaret är att den medicinska expertisen rekommenderade vad den nästan alltid brukade rekommendera när det gällde sjukdomar i förfluten tid: åderlåtning. Den ryktbare italienske läkaren Gentile da Foligno yrkade på att den pestsjuke, omedelbart efter det att diagnosen ställts, skulle underkastas en så kraftig åderlåtning att vederbörande blev medvetslös. Gentile baserade detta på personliga erfarenheter, men den bit-

tert förvärvade kunskapen var honom till föga gagn. Den 18 juni 1348 föll Gentile da Foligno själv offer för den farsot han försökte stoppa.

Läkare skrev listor över vilka matvaror man skulle undvika. Ibn Khatimah i det islamiska Andalusien avrådde folk från att äta en mängd spannmålsprodukter samt mjölk, svamp, slaktat kött, vitlök, kål och auberginer. Däremot borde man dricka friskt vatten och fruktdrycker. Dessutom påpekade han för sina läsare att de absolut inte fick bli nedslagna av det faktum att pesten förhärjade deras land. Ett dåligt humör försvagade kroppens motståndskraft. Man skall vara förhoppningsfull och vid gott mod. Ett bra knep var att läsa god litteratur, helst koranen men även historiska verk, böcker med roliga historier och romantiska äventyr.

»Vanligt folk« hade en mängd pestbekämpande knep inom magin och folktron. I många länder utvecklades en tradition att tillgripa stora kollektiva aktioner när pesten närmade sig, såsom processioner och tändandet av eldar. Även individuella botemedel fanns. Under de sekler som följde på digerdöden uppkom i Europa en rik flora av magiska amuleter, talismaner som troddes kunna skydda bäraren mot pesten. Kristna symboler blandades här med zodiakens tecken samt solar, månar och mystiska anagram.

Om pesten trots alla föranstaltningar började sluka människoliv sökte de kloka gubbarna och gummorna bekämpa farsoten med vardagsmagi. Inte sällan rörde det sig om en pars pro toto-logik, »delen för helheten«. Genom att förgöra något som symboliserade sjukdomen trodde man sig kunna stoppa hela farsoten.

En sådan metod, känd från Sverige, var »bindandet« av pesten. En klok man – vanligtvis prästen – tog ett hårstrå från en pestsjuk och band fast det vid ett träd, vanligen en buske. Det i särklass kusligaste sättet att bekämpa sjukdomen var att begrava en pestinkarnation levande. Både i svenska folklivsuppteckningar och i juridiskt material fram till 1700-talets början finns exempel på att människor har begravts levande för att stoppa pestepidemier.

Vi kommer inte runt digerdöden. Mer än något annat i vår historia visar 1300-talets farsot hur maktlösa vi människor stundom är. Vi är inte skapelsens slutgiltiga herrar. Vi sitter inte alltid högst på näringskedjan. Det finns rovdjur ovanför oss, bakterier och virus som är fullt kapabla att gå till angrepp och segra, till och med utradera 60 procent av vår befolkning på ett par år.

Dick Harrison

professor i historia, Lunds universitet